

Втеча з утопії

МИХАЙЛО НАЗАРЕНКО

Кривавим подіям літа 2014 року додає сюрреалістичності факт, що на чільних посадах «міністерства оборони» донецьких терористів перебували двоє письменників-фантастів — росіянин Ігорь Гіркін (Стрелков) і місцевий мешканець Федір Березін. Утім, це не має дивувати: імперська травма охопила всі сфери «русского мира», і фантастика не могла залишитись осторонь. Або, радше, її не могли залишити осторонь.

Щоб зрозуміти, як фантасти опинилися на передовій віртуальних і цілком реальних змагань, слід звернутися до історії такого специфічного явища, як «радянський фендом». Саме слово «fandom» означає певну субкультуру, об'єднану спільним інтересом до якогось культурного явища. Будь-який фендом принципово неоднорідний, і його діяльність (первинно спрямована, як правило, на обмін інформацією) може розгортатись у декількох напрямках водночас, від сприйняття і обговорення нових текстів до продукування вторинних або цілком оригінальних творів — художніх, критичних, наукових. Поділ на ще менші групи неминучий: серед любителів фантастики як такої є прихильники наукової фантастики, фентезі, магічного реалізму тощо, і так само неминучим є виникнення майданчиків перетину цих дрібніших субкультур (інтернет-форуми, зібрання-«конвенти»). Фендом стає не лише наочним свідченням популярності певного тексту чи жанру, але й механізмом збереження культурної (жанрової) тяглості.

Радянський фантастичний фендом від початку мав проміжний і непевний статус. З одного боку, він існував під наглядом ВЛКСМ, а з другого — викликав підозри, як і інші форми самоорганізації. Крім того, фантастика, починаючи від часів «відлиги», мала небезпідставну репутацію літератури інтелектуальної; неофіційним девізом фендому впродовж багатьох років було твердження «Фантастика — література вільних людей». Тож не дивно, що 1980-ті принесли і легалізацію фендому (конвенти, премії), і нечувані доти гоніння. З усіх советських субкультур саме фендом не лише вижив, але й примножився у 1990-х; це означає, що в його межах фактично було законсервовано советський культурний простір. Фантастика понад кордонами (і понад політикою) природно була російськомовною. Попри величезну кількість фендомних

премій, перші нагороди за україномовну фантастику з'явилися лише на початку 2000-х, не останньою чергою тому, що лише тоді почали з'являтися естетично спроможні жанрові тексти українською.

Цей розлогий вступ знадобився мені, аби наголосити: пострадянська фантастика — і як сукупність текстів, і як субкультура — впродовж десятиліть творила пасивний опір процесам набуття національної ідентичності, зберігаючи ілюзію єдності, якої вже давно не існувало.

Несправедливим буде твердження, нібито твори з виразною національною специфікою (як, скажімо, «Відьомська доба» Марини та Сергія Дяченків, 1997) були тільки «комерціалізацією відмінностей», грою з матеріалом, екзотичним для постімперського читача. Уже наприкінці 1990-х суттєві відмінності між ідейними векторами національних літератур стали досить помітні: тодішня критика зауважила, що в російських антиутопіях, які зображували глобальну катастрофу, соціальну чи природну, єдиним шляхом виходу з неї була «сильна рука»; натомість в українських її постійно трактували як ліки, гірші за хворобу. На жаль, тоді мало хто звернув увагу на ці симптоми.

Не менш характерною була читача реакція на тексти, які втілювали травму від розпаду імперії. Мова насамперед про цикл Хольма ван Зайчика (колективне псевдо петербурзьких сходознавців В'ячеслава Рибаківа та Ігоря Алімова) «Поганих людей немає», перші книжки якого з'явилися у 2000–2001 роках. «Еврокитайський гуманіст» ван Зайчик малює ідеальну імперію Ордусь (Орда+Русь), утворену в XII столітті, — фактично ССРСР, яким він мав би бути. (Прикметно, що цю тему Рибаків почав розробляти вже наприкінці 1980-х, коли реальна імперія захиталася.) Попри красиву назву, «погані люди» в цьому світі таки існують: це європейські й американські ліберали, які тільки й мріють знищити підвалини Великої Країни. Так само не дивно, що другий роман циклу, «Справа про незалежних дровішів», зображує невдалу спробу сепаратистського бунту в провінційному місті Асланів — гібриді України та Чечні. Певно, що такий бунт вигідний лише місцевій еліті, а не народові, що його підбурили авантюристи й шовіністи, на кшталт невдячного холопа — карикатурного аналога Тараса Шевченка.

Такі книжки неминуче мали з'явитися. Несподіванкою стала величезна популярність, яку вони здобули всередині фендому і поза його межами: для тисяч читачів Ордусь справді стала утопією, імперською ідилією, neverland'ом, у якому хотілося б жити. Такого, здається, не було від часів Єфремова та братів Стругацьких, і голоси тих, кого успіх ван Зайчика налякав, були поодинокі. (А голоси ці були переважно українські та єврейські: ван Зайчик врешті добалакався до того, що Голокост у його світі інспірували США.)

Схожим симптомом став іще один книжковий проект початку 2000-х, цикл «Завтра війна» (2003 — донині) харківського дуєту, який працює під псевдом Олександр Зоріч. Першу книжку цієї «космічної опери» цілком можна було прочитати як пародію на советську/імперську фантастику: пілот зорельота Александр Пушкін (!) воює із інопланетянами в ім'я Великої Росії (Україна у XXVIII столітті й далі є її провінцією). Утім, пародійного шару цільова аудиторія не сприйняла, і вже в наступних книжках серії рефрен «Горжусь Россией!» набув залізобетонної серйозності — приблизно тоді ж, коли Зорічі почали творити собі нову репута-

цію, розповідаючи про утиски російськомовних викладачів у Харківському університеті.

Масовий успіх цих творів (і, до речі, премії, що їх вони отримали на російських та українських конвентах) засвідчив неминучість нових спроб імперського реваншу, як і спроб підготувати до нього суспільну думку. Петербурзький фантаст Александр Ізмайлов нещодавно зізнався, що йому та ще декільком письменникам уже наприкінці 1990-х пропонували написати про війну з Україною — звісно, умовну, віртуальну. Тоді вони відмовилися.

Навіть події 2004 року нічого принципово не змінили у фендомі. Для багатьох українських прихильників фантастики стала шоком «антимайданна» позиція частини російських письменників (насамперед Сергея Лук'яненка) і братів-фенів, але ще якийсь час залишалась ілюзія: вони просто *не розуміють*, і якщо ми їм докладно пояснимо... Виявилося, що по той бік просто відмовляються щось розуміти; фендом неофіційно домовився заплосити очі на минуле і жити, ніби нічого не сталося. (Нещодавно в інтернеті з'явилися старі фотографії: Арсен Аваков, головний спонсор фестивалю фантастики «Зоряний міст», дружньо випиває із тими-таки Лук'яненком і Березиним.)

Але водночас у російськомовній фантастиці набув величезного поширення піджанр, який без особливої поваги охрестили «романами о попаданцах», — книжки про те, як сучасна людина потрапляє в минуле і намагається змінити історію на краще. Витоком жанру, звісно, є роман Марка Твена «Янк при дворі короля Артура», і в російськомовній літературі початку нашого століття «потраплянці» фактично витіснили на комерційний маргінес решту видів фантастики, крім новелізацій комп'ютерних ігор. Ці книжки не раз розглядала соціологічна критика, одразу помітивши головні тенденції.

По-перше, діяльність «потраплянців» спрямовано передовсім на збереження і примноження імперії в усіх її інкарнаціях. Навіть розпад Київської Русі осмислюють кризь призму загибелі СРСР («не допустимо!»). По-друге, однією з головних больових точок є «Велика Вітчизняна війна» — і чимдалі наполегливішою ставала ідея про те, що справжніми ворогами були не нацисти (яких не так уже й важко перемогти або домовитися з ними), а Великобританія та США. По-третє, ситуативними супротивниками ставали саме ті країни й народи, проти яких було спрямовано російську інформаційну чи навіть військову агресію, — Прибалтика, Грузія і, звісно, Україна. Сценарії знищення «псевдодержави Україна» постають лише як один із етапів перемоги над головним заокеанським

супротивником. Скажімо, Федір Березін спочатку написав трилогію «Війна 2030» (2005–2006) про перемогу над Америкою, а потім — діалогію, назви частин якої могли би повторити десятки ще менш помітних авторів: «Український фронт» і «Проти НАТО» (2009–2010). Перехід від дальших стратегічних планів до ближ-

чих тактичних — наочна ілюстрація того, як ідеологія пострадянської Росії переходила від узагальнено-антизахідної до цілком конкретної українофобської.

Усе це засвідчує — навіть якби й не було інших доказів — замовний, причому офіційно-замовний характер такої літературної продукції. Московське видавництво «Яуза» (підрозділ «Ексмо») невимушено поєднує серії апологетичних книжок про советське минуле взагалі і Сталіна зокрема з «патріотичною» фантастикою, спрямованою і в минуле, і в майбутнє, утопічне чи антиутопічне. І якщо декілька років тому «Яуза» була спеціально створеним гетом для «ідейно правильних» творів, то тепер вона вирізняється на загальному тлі російського книговидавництва хіба що особливо щільною концентрацією такої літератури.

Зазначу: не кожен російськомовний автор, хто пише про розпад України чи про україно-російську війну, вітає ці події. Зрідка трапляються цілком спроможні в художньому сенсі твори, які зображують такі перспективи як жахливу можливість. Природно, що авторами всіх цих книжок є українці. «Омега» (2005) Андрія Валентинова: Крим, де на початку 1990-х події пішли за югославським сце-

нарієм (із введенням сил НАТО). «Глобальне потепління» (2009) Яни Дубинянської: історія остаточного розриву «Цієї Країни» і «Нашої Країни», який уподібнюється до розриву чоловіка і жінки й закінчується відкритою війною. І навіть цілком маскультурний цикл Яна Валетова «Нічия земля» (2008) — ніяк не зловтішання розпадом України на Правобережжя внаслідок страшної катастрофи.

Але це радше винятки. Типовим є, скажімо, роман луганчанина Гліба Боброва «Епоха мертвонароджених» (2008), в якому — цитую анотацію — «русофобська політика „помаранчевих“ розриває Україну навпіл. „Западенці“ при підтримці НАТО намагаються силою усмирити Лівобережжя. Східна Малоросія відповідає окупантам партизанською війною...» Навіть суто розважальні тексти — варіації на тему комп'ютерної гри «С.Т.А.Л.К.Е.Р.» — не оминають «правильних» політичних акцентів. Тож у «Кубатурі сфери» (2010) киянина Сергія Слюсаренка чорнобильською Зоною ходять зомбі-«майдауни» і не раз згадано про застосування на Майдані психотропної зброї.

Тут говорю лише про книжки авторства українців не тому, що російських бракує, — навпаки, вони кількісно переважають. Але саме українські тексти, написані російською мовою, є найпоказовішими в соціокультурному сенсі. У 1990-х роках наші фантасти могли залишатися «поза політикою», а фактично поза набуттям національної ідентичності, орієнтуючись на пострадянського читача взагалі, тобто на тих, хто може прийняти національне (неросійське) у досить вузьких етнографічних межах. Тепер це виявляється неможливим: як слушно зауважила у своєму блозі письменниця з Дніпропетровська Ольга Чигиринська (авторка варіації на тему «Острова Крим» Василія Аксьонова), сама постать українця як центрального персонажа вже стає неприйнятною для масового російського читача.

Те, що для певної — і навіть не гіршої — частини пострадянського фендому здається трагедією (розбрат! узаємні звинувачення! націоналізм!), насправді є результатом ідеологічної обробки з російського боку і повільного, запізненого, іноді болісного, але необхідного процесу усвідомлення з боку російськомовної української інтелігенції своєї національної ідентичності. «Патріотична російська фантастика» демонструє неможливість прийняти існування України як таке і неможливість уявити Росію не-імперською. Це може і має бути предметом рефлексії, зокрема художніх, у царині фантастики, україно- та російськомовної. Але це вже буде зовсім інша фантастика, яку жоден російський читач не зможе сприймати як «зовсім нашу», «майже свою».